

Oláh Sándor

Szimbolikus elhatárolódás egy település cigány lakói között

Írásunkban a szociális távolság létrehozásának és fenntartásának szimbolikus formáit vizsgáljuk, mikrotársadalmi környezetben. Az a szándékunk, hogy állításokat tegyünk a szimbolikus viselkedésmódokban, gesztusokban kifejeződő gondolkodásmódról, arról a folyamatról, ahogyan az emberek „állandósítják és fejlesztik az étellel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket” (Geertz 1994:65). A szociális távolságot a résztvevők értelmezésében kifejező szimbolikus viselkedéselemeket, a morális leértékelést jelentő gesztusoktól a társadalmi, fizikai érintkezés határait fenntartó magatartásmódokig, mikrotársadalmi eseményeknek tekintjük, elfogadva Clifford Geertz értelmezését, aki szerint „a kulturális cselekedetek, a szimbolikus formák megalkotása, megértése és használata ugyanúgy társadalmi esemény, mint bármi más; ugyanolyan nyilvánvalóak, mint a házasság és ugyanúgy megfigyelhetők, mint a földművelés” (i.m.67.).

A történetileg kialakult és a jelenben létező életvilág, ahol a fent említett jelenségegyüttesből próbáltuk megérteni a domináns világértelmezést, egy székelyföldi faluban kisebbségben élő cigány lakosság életvilága¹. Az a tény, hogy egy többségében magyarlakta régióban a cigány etnikum mikrotársadalmának jelenségeit vizsgáljuk,

nem valamiféle etnikus sajátosság vagy különleges specifikum piederesztálra állítását jelenti. Csupán arról van szó, hogy tereptapasztalataink szerint, a gondolkodásmód és a világkép a székelyföldi cigányok egy csoportjánál részleteiben kidolgozottabb – következésképp jobban vizsgálható – kapcsolattartási formákban ölt testet, mint a helyi társadalmak más csoportjainál. Vizsgálatunk terepén a helyi cigány etnikum mikrotársadalmi finomabb szerkezetű, a társadalmi válaszfalak sűrűbben és mélyebben szabdalják, mint a többségi magyar lakosság lokális társadalmát. E jelenség a székelyföldi cigány lakosság élővilágának néhány társadalomtörténeti mozzanatában gyökerezik.

A cigányok székelyföldi betelepődése alig ismert társadalomtörténeti folyamat. Az általunk vizsgált konkrét esetben a helyi cigány lakosság több hullámban érkezett a településre. Az első írásos feljegyzések az itt élő cigányokról a múlt század elejéről maradtak fenn. A beköltözés és letelepülés, illetve a faluból való elvándorlás kedvezőbb adottságú vidékek felé (ma is tartó) állandó folyamat volt a helyi cigány etnikum történetében. A cigányok egyes csoportjai román és szász környezetből érkezhettek a faluba, erre utalnak egyes családnevek² és a ma élő legidősebb emberek emlékezései a kevert (román-magyar) nyelvhasználatról³. A cigány anyanyelv feltehetően nemzedékek óta kihullott a gyakorlatból, használatára a ma élők nem emlékeznek. (A legidősebb megkérdezettek a századelőn – 1906; 1909; 1914 – születtek).

A különböző korszakokban, különböző településekről – és nagy valószínűség szerint különböző kulturális környezetből – a faluba beköltöző cigány lakosság életvitelében figyelemreméltó eltérések tapasztalhatók. Egyes családok már a századelőn a kézműves mesterségek jövedelmei mellett földművelésből (saját birtokon vagy részesművelésből) éltek⁴, mások a mai napig alkalmi munkákból, gyűjtögetésből, kéregetésből tartják fenn magukat. Emellett minden korszakban jelentős szerepe volt a cigány lakosság létfenntartásában a településen kívüli munkavállalásnak (a századelőn amerikai kivándorló is akadt közöttük). A helyi értékelés szerinti önálló létfenntartás kereteit fenntartó, rendezett anyagi körülmények között élő és e környezetben érvényes morális rend szabályait betartó cigány mikrotársadalmi csoportok, rokonságok – a továbbiakban a cigány

elit – mellett létszámbeli fölényben vannak a helyi cigány társadalomban a máról holnapra tengődő, a legalacsonyabb társadalmi kategóriát képviselő családok. Az **elit** a köznapi praxis minden szférájában változatos szimbolikus eljárásokkal határolja el magát ettől a mikrotársadalmi csoporttól.

Elemzésünket a helyi cigány **elit** társadalmi gyakorlatában tapasztalt szimbolikus viselkedéselemek megalkotásának és használatának leírása után e kulturális formák jelentéseinek megértésére korlátoztuk. A következőkben a szóbanforgó társadalmi kategóriáról szólunk részletesebben.

A helyi cigány elit

A helyi cigány **elit** önmaga definiálásában két mikrotársadalmi alkategóriát különít el: a **házi** cigányokat és a kalányos cigányokat. Az elkülönböződés a történeti elővilágban az eltérő foglalkozások gyakorlásában konkretizálódott, ugyanakkor ennek eredménye is volt. A lokális társadalmi hierarchiában az előkelőbbek a házi cigányok voltak. Közülük kerültek ki a környéken is híres „mozsikás” cigányok és a több nemzedéket átfogó kovácsdinasztiák. E két szolgáltató foglalkozás mellett a **házi** cigányok egy csoportja kereskedéssel (posztó- és szőnyegkereskedéssel, marhakupeckedéssel), mások kisebb mértékben földműveléssel is foglalkoztak.

A **kalányos** cigányok főként a famunkák szakértői voltak. A paraszti háztartások speciális szektoraiban szükséges faeszközöket, szerszámokat készítettek (kanál, orsó, teknő, vályú, seprű, a juhászaiban a tejfeldolgozáshoz szükséges eszközök, stb.), ezeket árusították a 20-25 kilométeres körzetben levő falvakban. Emellett egyes családbokrok már a századelőtől rátértek a földművelő, állattenyésztő életformára is. A **kalányos** cigányok a pénzgazdálkodáshoz feltehetően átlagon felül értettek környezetükben: az emlékezők szerint ők voltak akik pénzt adtak ki kamatra, gyakran a szegényebb rendű magyaroknak is. A kölcsönzött pénzért járó kamatot a kölcsönző magyarok, közös megállapodás szerint, gabonával fizették. A famunkák és saját kisbirtok művelése mellett a kalányosok részes földműveléssel (feles, harmadás földeken)

használták ki a rendszerint népes családok munkaerejét. A saját birtokon és a részesműveléssel termelt, valamint a kamatért járó gabonával néhány **kalányos** család piaci értékesítésre disznót hizlalt, majd az így szerzett pénzt újra kölcsönadta. (E gazdasági gyakorlatot néhány család folytatta, az idősebb emlékezők azonban kivétel nélkül fontosnak tartották részletesen elmondani: a több évtizeddel korábban történt eseményekről való beszélésben ma is szimbolikus jelentése van annak a ténynek, hogy a kölcsönzők között magyarok is voltak).

A fenti foglalkozások a gyári háziipari cikkek elterjedésével és az archaikus paraszti termelőmód átalakulásával létalapjukat veszítették. Ma ritkán keresik a cigányzenészt, hogy a fából készült használati eszközöket ne is említsük. A cigány **elit** a létfenntartás más forrásait kellett hogy megkeresse. A népes családokból sokan elvándoroltak távoli iparvidékek felé, a helybenmaradók közül néhányan az elmúlt évtizedekben állami munkahelyeken helyezkedtek el, mások kiskereskedéssel foglalkoztak vagy évente idénymunkára szegődtek a román tengerpart vendéglátóipari egységeihez.

Régebb a **házi** cigányok lenézték a **kalányosokat**, de a keveredés közöttük már a harmincas években elindult. A gazdálkodó **kalányos** cigány családok anyagi tehetősége gyakran felülmúlta a társadalmi rangban fölöttük álló, de termelőmunkát kisebb mértékben folytató **házi** cigányokét, ez a változás azonban nem jelentette mentális síkon is a **kalányosok** társadalmi felemelkedését. Ma is előfordul, hogy „vegyes” házasságokban nézeteltérések esetén a házastárs szemére vetik, hogy „menj el te, mocskos **kalányos**” (70 éves asszony). Az alacsonyabb rangú származás felemlegetése a személyközi konfliktusokban súlyos sértésnek számít. A **házi** cigányok és a kalányos cigányok közötti elhatárolódások fenntartásában szerepe volt az emberi test érzékelhető illatának is. Az idősebb **házi** cigányok elmondották, hogy a kalányos cigányok a fanyar, erős illatú nyírfából, fűzfából dolgoztak és ezt a nyersanyagot többnyire a lakóházukban tárolták. A különleges illat a bőrükbe ivódott, amit a **házi** cigányok „nem szerettek, azt mondták, hogy a **kalányosok** bűdösek”.

A cigány **elit** a falu fizikai terében a magyar lakosság között elszórta települt, házaikat az idegen szemlélő nem különbözteti meg a magyarokétól.

Az önálló anyagi egzisztencia kereteit kialakítani képtelen, autonóm családi gazdasággal nem rendelkező helyi cigány lakosság életformája gyökeresen különbözik az **elit** életgyakorlatától. A település szimbolikusan mélyen leértékelt terében, a „Patakban” laknak, helyi viszonylatban ócska viskóknak számító házaikban, néhány család innen költözött „ki a faluba”. Az **elit** a társadalmi érintkezések mindennapjaiban ezt a csoportot „**patakballi**” megnevezéssel jelöli meg (átvesszük ezt a megnevezést, természetesen annak pejoratív mellékjelentései nélkül). A helyi társadalmi világ mentális felosztásában a **kalányosokból** és a **házi cigányokból** formálódott **elit** a mindennapi praxisban egységesen viszonyul a **patakballiakhoz**: a társadalmi hierarchia legalsó szintjén helyezi el, és az interaktív helyzetekben szigorúan elkülönül ettől a társadalmi kategóriától. Változatos egyéni és kollektív stratégiák működnek, különböző perceptuális sémákat és szimbolikus viselkedésformákat használnak a negatív vonatkozású csoportként definiált **patakballiaktól** való elhatárolódásra. Az alábbiakban e szimbolikus konstrukciók néhány formájáról beszélünk.

Változatok az elhatárolódásra

A köznapi praxisban a két társadalmi csoport között, az elkülönülést jelző határok létrehozása több dimenzióban történik. E határok működtetésében, fenntartásában az **elit** érdekelt (erre a kérdésre később kitérünk), szimbolikus gesztusait a **patakballiak** felé ez utóbbiak tudomásul veszik, elviselik, legfeljebb sikertelenül próbálják nemlétezőnek tekinteni az **elit** felállította határokat. A distanciateremtés legnyilvánvalóbban tapasztalható eljárása a kizárás a saját, (vagy időszakosan annak tekintett) fizikai térből. E technika leggyakoribb formája a mindennapokban az a gesztus, amikor az **elit** nem engedi be a család lakóterébe vagy az udvar terébe a **patakballiakat**, akik időnként úgy tesznek, mintha megfeledeznének ezekről a tiltásokról és bekopognak az **elit** tagjainak házaikhoz, rendszerint sikertelenül: „Próbálkoznak eleget, hogy valami kéne-e, valamit dolgoznának, de mi nem kérünk s nem adunk semmit, ne járjanak ide, ne szokjanak ide” (50 éves asszony). „Nem foglalkozunk

egyáltalán véllök, nem es mernek errefelé jöni” (55 éves férfi).

Az **elit**nek a mindennapi fizikai térben gyakorolt elhatárolódási igyekezetéből értelemszerűen következik a társadalmi térben előfordulható érintkezéseket korlátozó beállítódása: ezt a személyközi kommunikáció alkalmainak akadályozásával és a kommunikációs helyzetek interaktív terének beszűkítésével éri el. E viselkedési technikákat gyakran megfigyelhettük a Patakból a falu központja felé vezető egyik utcában, ahol az ottlakó öt-hat **házi** cigány család tagjai vasárnap délutánonként, ha kellemes az idő, kiülnek az egyikük háza előtt ácsolt kispadra és az ott heverő kőrakásra. Amikor a központ felé igyekvő **patakbaliak** elhaladnak a kiülők előtt, ezek alig méltatják figyelemre egy-egy rövid, hűvös köszönésnyi időre. Nem fordul elő, hogy valaki a kiülők közül az utcán elhaladókat megszólítsa és beszédbe elegyedjenek, ahogy várható lenne a helyi társadalmi gyakorlatban érvényes személyközi kapcsolattartás mintái alapján. De az elhaladó **patakbaliak** is – védekező stratégiaként – kialakították a követendő cselekvésmintát: nem nyilvánítják az interakcióba bocsátkozás szándékát se. Ebben a térben, ahol a **házi** cigányok kiülése jelzi az arra járóknak, hogy itt ők birtokolják a helyet, a **patakbaliak** idegenek, átsietnek a kocsmák és más nyilvános helyek irányába.

Az **elit** régebb a társadalmi élet más szféráiból, így az ünnep eseményeinek kereteiből is igyekezett kiszorítani a stigmatizált csoport tagjait. A helyi cigány társadalmak legfontosabb eseménye ebben a mikrorégióban (kb. másfél tucat falu, két párhuzamos patak völgyben, ezek mindenikében élnek cigányok a magyar lakosság mellett), az évente egy alkalommal, februárban megtartott cigánybál volt Erre az ünnepre összegyűlt a környékbeli fálvákól a „jobb cigányság”, régebb (a hatvanas évek közepéig) a távoli vidékekre elszármazottak is hazatértek a faluba az eseményre. A bált a művelődési otthon színes papírszalagokkal feldíszített nagytermében tartották. A szombat estétől vasárnap délelőttig tartó mulatságon két zenekar felváltva, állandóan muzsikált. A cigány résztvevők mellett általában szép számmal jelentek meg helyi magyar fiatalok is. A szétszéledésre a falu vasárnap délelőtti nyilvánosságában, figyelemfelkeltő zeneszó kíséretében került sor. Ezekben az időkben az **elit** a szomszédos településekről meghívott hasonló státusú

vendégekkel megszorodva, távol tartotta a „hitvány” **patakballi** cigányokat az ünnep terétől. A magas belépődíjak mellett ennek leghatékonyabb eszköze a névreszóló meghívók nyomtatása volt, amelyekből természetesen nem juttattak a **patakballi** cigányoknak „mert ezök a hitvány cigányok megrészögdtek s verekdtek, rusnyálkodtak, azt mi nem állhattuk s ezért nem hívtuk meg a bálba. S akkor haragudtak, de úgyse engedték be” (80 éves férfi). Ma már nem használják a szimbolikus kizárás hasonló, agresszív formáit. Ebben a konkrét esetben a cigányok ma együtt ünnepelnek, az esemény terét többnyire a **patakballiak** uralják, az **elit** fokozatosan visszahúzódott, kivonult az ünnep szférájából, átadta kezdeményező, szervező szerepét a **patakballiaknak**. A mindennapokban előforduló interaktív helyzetekben azonban az **elit** következetesen elhatárolja magát a **patakballiaktól**, nem vállalva velük semmiféle morális közösséget. Ezen a beállítódáson nem változtat az sem, ha a **patakballiak** közül egyesek az anyagi gyarapodás útjára lépnek (pl. a vendégmunka jövedelméből) és ennek a változásnak tagadhatatlan bizonyítékait mutatják fel: a szokásos tékozló költsékezés mellett pl. házat vásárolnak a falu központjában. A **patakballiak** térbeli mozgásában a településen belül, egyértelműen kimutatható tendencia a kirajzás a Patakból, és megtelepedés a periférikus részeken, ritkábban a falu szimbolikus felértékelt, központi magjában. Az **elit** ellenszenvvel figyeli ezt a mozgást, heves elutasítással reagálja le, ha térbeli közelségbe kerül valamelyik **patakballi** családdal: „...annyit mondtam, hogy a fene ezöknek a szomszédaimnak a dolgát ette volna meg, hogy azt a házat ne adták volna oda Jóskának, hogy ide ne került volna **patakballi** cigány!” (68 éves cigányasszony).

Azt már szinte fölösleges említeni, hogy a személyközi viszonyok társadalmi szabályozottsága kizárja, hogy az **elit**hez tartozók és a **patakballiak** csoporttagjai pl. házasságra lépjenek. Amikor ezt az eshetőséget felemlítettük, az **elit** tagjai mindannyiszor élénk tiltakozással tagadták, hogy ilyesmi előfordulhatna. A párválasztás kritériumrendszerében az erkölcsi-morális értékek uralkodóak a verbális megfogalmazásokban⁵, a **patakballiak** az **elit** értelmezése szerint nem birtokolják ezeket az értékeket.

Az **elit** a **patakballiakon** kívül más, a saját településén kívül élő, általa alábecsült cigánycsoportoktól is elhatárolja magát. A faluban

időnként megjelenik egy-egy kisebb **restás** cigánycsoport. A távolabbi székely falvakban élő, cigány anyanyelvet használó népesség a bádogos munkákhoz ért, főként esővízlevezető csatornákat készítenek a faluban, a helyi magyarok megrendeléseire. Mialatt a férfiak e munkával foglalatostkodnak, feleségeik a falu között házalnak, az állami lerakatokból felvásárolt zománcozott edényekkel, gyapottfonallal vagy más éppen kelendő háztartási cikkekkel. A faluban néhány napot eltöltő **restás** cigányoknak az egyik **házi** cigány család szomszédságában élő magyar özvegyasszony rendszeresen szállást biztosít otthonában (feltehetően anyagi haszonért, amire rá is van utalva az idős, kisnyugdíjas özvegy). A szomszéd **házi** cigány család elzárkózik mindenféle kapcsolatfelvételtől, a „jövevény” cigányokkal, annak ellenére, hogy „elég tiszta asszonyok, én nem adnék szállást nekik. Arról van szó, hogy **mi valahogy más cigányok vagyunk s ők megint mások**”(70 éves asszony).

Az utóbbi időben a **restás** cigányok anyagi helyzete a **házi** cigányokéhoz viszonyítva megszilárdult, az utóbbiak szerint, különösen a valutakereskedést folytatják sikeresen: „Evvvel a rendszerrel kinyíltott a szemük, de akármilyen gazdagok, nem cserélnék velők, mert **igen cigányok**” – mondta egyik **házi** cigány beszélgetőtársunk. Úgy gondolom, a másság mibenlétének megértésétől kell elindulnunk az elhatárolódást kifejező szimbolikus gesztusok, viselkedésmódok jelentésének megértése felé.

A másság tapasztalása

„Nem úgy van, hogy az egyik is cigány s a másik is cigány, mert az nem mindegy”. (55 éves elit férfi).

Az **elit** tagjaival készített hangfelvételek lejegyzése közben figyeltünk fel arra, hogy a **patakbaliakról** való beszélésben néhány jelzős szerkezet, formulaszerű állítás gyakran ismétlődik. (Hasonló, közösségileg rögzített nyelvi sztereotípiákkal találkozhattunk a megfigyelt cáromkodások és az átkozódások szövegeiben is).

Az **elit** közösségi elhatárolódását a patakbaliaktól legsűrűbben a verbális kommunikációban, ez utóbbiakról alkotott negatív kép forgalmazásával gyakorolja. Ez a kép általában a következő nyelvi

sztereotípiákból konstruálódik: „hitványok, mocskosok, tetvesek, rongyosok, rendetlenek, lopnak, csalnak, hazudnak, nem tudnak viselkedni, nem tudják a rendet, a becsületet, nem emberek, rendetlen a lakásuk, nem dolgoznak, nem szerzik bé magukat” (anyagiakai) stb. Látható, hogy ezek az állítások az életvilág különböző szféráira vonatkoznak: a fizikai környezetre, társadalmi érintkezésekre, a tékozló gazdasági magatartásmódra. Aki ilyen környezetben, és ilyen viselkedés szerint él, az **elit** értelmezésében „**cigány módon él**”. Ezzel az életmóddal szemben az **elit** önmagáról mindennek az ellenkezőjét állítja: tagjai tudják a rendet, becsületet, elődeiktől földet örökölték, azt megdolgozzák⁶, nem jövevények a faluban⁷, egyeseknek nyugdíjuk van, másoknak iparendélyük, fizikai környezetük rendezett, tiszta, stb. Mindezek az elemek az **elit** interpretációja szerint kollektív identitásuk olyan komponensei, amelyekkel a patakbaliaik nem rendelkeznek. Az identitásépítés folyamatában nyilvánvaló az oppozíciókban való gondolkodás. Az **elit** a patakbaliaikról konstruált negatív kép minden elemének pozitív ellenpárját birtokolja és ez azt jelenti, hogy a saját csoport „rendes, magyaros életet él” (70 éves asszony). A „cigány módon élés” és a „magyaros élet” viszonyában az **elit** óriási társadalmi távolságot deklarál, a két életgyakorlatot és azok cselekvő résztvevőit, összemérhetetleneknek tartja: „nem annyira különböznek tőlünk, mint mi tőletek magyaroktól, hanem ég s föld!” – mondja a restásokhoz való viszonyáról az előbbi beszélő. A „magyaros élet” jelentésének megértéséhez a cigány **elit** viszonyulásainak szociokulturális háttérét jelentő sajátos helyzetet szükséges röviden megvizsgálnunk.

A „magyaros élet” fogalmát az **elit** szimbolikus konstrukciójaként értelmezve jelentéseinek megismerése nem választható el azoktól a kommunikációs helyzetektől, amelyekben ez a kulturális alakzat kiépült: egyfelől a cigány **elit** és a többségi magyar lakosság, másfelől az **elit** és a **patakbaliaik** viszonyrendjétől. Azok a kulturális értékek, amelyeket az **elit** a „magyaros élet” fogalmához rendel, egyrészt megmutatkoznak a tradicionális orális kommunikációs eseményeken, másrészt megfigyelhetők a mindennapi praxisban, a gyakorlati átadás dimenzióiban. Tapasztalataim szerint az a természetes igény, hogy az **elit** öndeffiníciós tevékenységének pozitív végeredménye legyen – valóságshorizontján a „világ rendben legyen” – az egyén szintjén a

független, autonóm anyagi lét kereteinek biztosításával és a morális értékek birtoklásával valósul meg. Ebben az értelmezési keretben, ezek az értékek határozzák meg az **elit** világképében az élethelyzetek minőségét, illetve szavatolják a társadalmi értelemben vett helyes viselkedést. A két értékteremtő viszonya az **elit** öndefiníciós eljárásaiból, identifikációs tevékenységéből derül ki. Úgy tapasztaltuk, hogy a cigány **elit** értékhierarchiájában első helyen a morális értékek állnak, beállítódásaiban az anyagi-vagyoni birtokláshoz kapcsolódó társadalmi elismertség másodrendű érték. Ezt az állításunkat tereptapasztalatainkra alapozzuk⁸, érvényességéről megnyugtató biztonsággal csak a vizsgált környezetben beszélhetünk. Bizonyításként több szimbolikus súlyú gesztus, esemény leírását kellene és lehetne nyújtani, ehelyett itt csak utalunk arra a fennebb említett beállítódásra, hogy az **elit** a **restás** és a **patakali** cigányok esetében az anyagi gyarapodást nem értelmezi a társadalmi hierarchiában történt felemelkedésként. A morális értékek uralkodó jellegéből következik az is, hogy az **elit**et valóságészlelésében mélyen foglalkoztatja a becsület és a szégyen fogalma. E kulturális alapértékek az **elit** társadalmi önszemléletének sarokkövei. Megfigyeléseink szerint a verbális megnyilatkozásokban leggyakrabban kihangsúlyozott identitástartalmak, a becsületességhez kapcsolódnak. A becsület, illetve a „becsületlenség” fogalma, mint a személyes identitás attributív mozzanata, kivétel nélkül felmerült az **elit** tagjaival kialakított interaktív helyzetekben. Nem egyszer megtörtént, hogy a személyközi kapcsolatainkban partnerünknek a személyes becsület fogalmára épülő helyzeti identitáskonstrukcióját, annak előéletéből ismert, e konstrukciót cáfoló tényekkel kérdőjelezhetjük volna meg, de ezt természetesen nem tehattük. A helyzeti illemszabályok e mikroeseményekben partnereinknek lehetővé tették a pozitív énkép zavartalan kidolgozását és forgalmazását.

A becsületesség az **elit** értelmezésében mint a saját szociális kategóriát minősítő érték tételeződik, a társadalmi rangban alatta lévőknek tekintett **restásokat**, **patakaliakat** megfosztja ettől, azok viselkedésükben, a magyarokhoz való viszonyulásaikban „becsületlenek”. A becsület fogalomköre ebben az interpretációban rendkívül széleskörű, beletartozik minden, társadalmi értelemben

helyesnek ítélt cselekvés- és magatartásmód.

A cigány-magyar viszony antropológiai szempontú kutatása feltárta a magyarok diszkriminatív viszonyulásmódját a cigánysággal szemben (Stewart 1994:54-58). Ritka kivételektől eltekintve e viszonyulásmód uralkodó vizsgálatunk terepén is. A helyi magyarság, a mindennapi társadalmi érintkezésekben rögzült sztereotípiák használatával, leggyakrabban megkülönböztetés nélkül, rutinszerűen stigmatizálja a helyi cigányokat⁹. (E jelenséget részletesebben kifejtettük előző írásunkban – lásd ebben a kötetben: Cigány-magyar kapcsolatok). Esetünkben is érvényes a magyarok körében, hogy „az alacsony társadalmi rang vagy rangtalanság végsőkig menő tudatosítása, ha egy falusit azzal vádolnak, hogy cigány származású..”. (Stewart idézi Bellt: 1994:57). A magyarok társadalmi határokat egybemosó, diszkriminatív beállítódása súlyosan megkérdőjelezi a cigány **elit** önmagáról konstruált identitását, másszóval a magyarok viszonyulásmódjait tapasztalva az **elit** számára a világ morális rendje borul fel. A rend újraalkotására a mindennapi érintkezésekben a valóság olyan konstrukcióját szükséges elvégezni, ahol semlegesíthető, kioltható ezt a rendet támadó, megsemmisítő inger. A konstrukciós munkában az **elit** a közvetlen társadalmi környezet diszkriminatív viszonyulása ellen többféle védekező stratégiát alkalmaz. Az alábbi történetekben ugyanaz a személy kétféle eljárással védi ki az identitását ért támadásokat.

a. „Ott voltunk hat esztendeig az istállónál, a szarvasmarhákat gondoztuk, ezért adtak egy darab kaszálót is.

A kaszáló el volt osztva három felé, egyik szomszéd a mérnöknek a testvére volt, a bátyja, erősen rendes ember volt, ha cigányok vagyunk is, hát nem utálta velünk egy csészéből a vizet meginni.

A másik szomszéd, ide a faluba való ember, minden évbe egy lépést a mi kaszálónkból elkaszált. Akkor még ugye úgy adták a kollektívtól s amennyit adtak, annyi volt. Az ember ebédelt, le voltak ülve többen, ott volt a mérnök testvére is, még mások is, mondom, miért kaszál el minden esztendőben egy-egy darabot. Azt mondja, ő nem kaszál el a miénkből! De biztosan el, mondom, s ő nem s nem, s így kötekedtünk ketten. S egyszer azt mondja nekem, menj az

anyádba mocskos cigánné! Ma felruglak! Mondom, hallgass ide: én mocskos cigánné vagyok, de te azért sokszor eljöttél volna hozzám, amiért mocskos cigánné voltam, kellettem volna neked! De te nekem nem kellettél egyszersem! Olyan kacagás lett – ott négyen-ötön le voltak ülve – akkora kacagás lett, hogy csuda! Hát én miért volnék mocskos cigánné?”

b. „Egyszer jöttem a városból a busszal s jött a sógorom leánya – ismered, senki se mondja meg, hogy cigány, tiszta mint a kristály a háza tája – na, jött a gyermek az övök a busszal, senki se ült az autóba, még csak egy férfi a sofőr mellett s én hátrább, s a gyermeknél volt egy fagyalt. Mindenesetre nyár volt s meleg, a fagyalt olvadt, csepegett, a gyermek csepegtette le a földre. Azt mondja az utas férfi, né, mit csináltál, nyald fel onnat, takarítsd fel onnat! Hogy maradtatok volna a fajtátokba!

Azt mondja a sofőr erre, hogy: én nem tudom, azt mondja, Hitler jól indította volt be a menetet, de nem hajtotta végre, nem tudom ez az öreg – Ceaușescu – mit akar velük, bassza meg a seggüket, hogy ennyi cigányt tart!

Nem szóltam semmit, gondoltam a Jóisten hátha elhozza reátok is azt, ami volt akkor a zsidókkal s a cigányokkal. Az ember sose tudja! Én hiába vagyok olyan irigy, egy olyan valakire aki ártatlan, elhozza a Jóisten arra is, aki olyan nagylekű!

Gondoltam beleszóllok, hogy az öreg se pusztíthat el mindenkit, akibe lélok van, hát pusztítsa el azt, aki megérdemli. De elhozta aztán a Jóisten arra a sofőrré is, nem telt bele egy év, odaütte a nagy vas, úgy hozták haza, halva.” [Munkabaleset áldozata lett a nyolcvanas évek végén, egy szocialista munkatáborban. (O.S.).]

Az **a.** történetben a beszélő szerint egykor potenciálisan lehetséges, csak a beszélő viszonyulásán múló szexuális kapcsolat intimitásának nyilvánossá tételével győzi le a sértett cigányasszony a verbális agressziót gyakorló magyar férfit, a **b.** történetben az igazságosnak, megérdemeltnek értelmezett isteni beavatkozás állítja helyre a megsértett rendet. Az egyéni akció, illetve a külső beavatkozás nyomán helyreáll a világ morális rendje. (Egészen talán mégse? Ezért maradnak fenn e történetek az emlékezetben?)

A védekező stratégiák egy másik formája a cigány-magyar vegyes házasságokat kísérő ideologikus beszédmód társadalmi jelentése. A

helyi társadalomban efféle kapcsolatokra alig akad egy-két példa, azonban az elköltözött **elit** családokba több magyar férfi beházasodott. A faluban maradtak szerint az elszármazott rokonok már hallani se akarnak arról, hogy ők cigányok, az otthonmaradottakkal alig tartják a kapcsolatot. De ez a rokoni viszonyulás nem akadályozza meg az utóbbiakat, hogy vegyes házasságok átbeszélésekor elismerő büszkeséggel említsék a magyarokkal egybekelt rokonaikat. [Nem eléggé meggyőző adataink alapján úgy tűnik, hogy a cigány-magyar keveredést a cigányok az emlékezet átfogta időszakban eltérő módon ítélték meg¹⁰. A többségi diszkriminatív viszonyulásmód elleni védekezés stratégiájaként értelmezzük a cigány identitás megtagadását is. A magukat cigányoknak valló szülők utódai, akiket környezetük is cigányként ismer, érvelnek ugyanabban a környezetben a nekik tulajdonított cigány identitás ellen. Pl. egy évtizedek óta iparendeléssel rendelkező kiskereskedő családban a férfi – a feleség egyetértő gesztusai kíséretében – a következőképpen fejtette ki, hogy ő hova tartozónak gondolja magát: „Én nem érzem magam cigánynak, s megmondom azt is, hogy miért! Azért, hogy a cigány az cigány szavakat s cigány beszédöt használ, anyanyelve a cigány nyelv! Én pedig csak magyarul tudok, s az ilyen ember cigány nem tud lenni. Az a cigány, aki a cigány anyanyelvet használja, például vannak ezek a hosszúszoknyás restás cigányok, azok szekérral kóborolnak, üvegeket, rongyokat szednek, kéregetnek, na azok cigányul beszélgetnek, azok eredeti, valódi cigányok. Mi nem vagyunk azok, csak nevezett cigányok”

Ha szociológiai szempontú vizsgálódást végeznénk, megállapíthatnók, hogy a beszélő képviselte társadalmi kategória életformájában, társadalmi magatartásában integrálódott a többségi társadalomba. A valóság mélyszerkezete azonban más képet mutat, ha a benne élők tapasztalatait, értelmezési sémáit is figyelembe vesszük. Az új identitásukat kimunkáló egyének értelmezésében a cigány identitástartalmak egybeesnek a magyarok által általában a cigányoknak tulajdonított, sztereotípiákból konstruált identitástartalmakkal. Az **elit** mentális azonosulásától a „magyaros étellel” már rövid a távolság a cigány identitás megtagadásáig. A folyamat gyakran egy családon belül is nyomonkövethető. Egy háromgenerációs családban megfigyelhettük, hogy a nagyszülők

cigánynak definiálják magukat, (de azzal már ők sem értenek egyet, hogy a helyi tanácsban cigány képviselőjük legyen), a középiskolát kisvárosi magyar környezetben elvégző unokáik már „szóba se állanak a cigányokkal, nem is akarnak hallani arról, hogy ők is azok” (70 éves asszony). Az etnikai identitásváltás a nemzedékek között nem vezet konfliktusokhoz, az idősebbek inkább szorongva próbálják megóvni unokáikat a várható csalódásoktól. Előttük nyilvánvaló, hogy mikrotársadalmi környezetükben nem ismerik el az unokák identitásváltását. A cigány identitást megtagadó egyének további kapcsolattartásában, magatartásmódjában a közeli hozzátartozókkal, az identitásváltás nem jelent változásokat. Amikor a viszonyulások nyelvén értelmezik a valóságot a cigány identitást verbálisan tagadók, egyértelműen a cigányokkal azonosulnak. Ezt a beállítódást tapasztalhattuk, amikor egy éjszaka három fiatal férfi – egy magyar és két cigány – ellopott néhány tyúkot a falu lelkészétől, majd néhány nappal később a cigányok elfogyasztották. A példátlan esetről részleteiben tisztázott hatósági ügy lett, de hetek múlva a cigány elit körében olyan változásokat lehetett hallani, amelyekben az elkövető éppen a tyúktolvajoknak helyet adó gazda volt, cigány tettesekről természetesen szó se esett.

A cigány – magyar viszony előtörténetének van a cigányok szempontjából egy negatív identifikációs élményekkel telített korszaka: a második világháború időszaka. Az ekkor tapasztalt hatósági agresszió és a mindennapi érintkezésekben elviselt diszkriminatív magatartásmód mély nyomokat hagyott a kollektív emlékezetben¹¹. Ezek az élmények a köznapi beszédben ma is gyakran felbukkannak, anélkül hogy hatásaik tudatosulnának, nyomaik ott vannak a magyarokhoz való viszonyulások hátterében: „Ha a falun végigmegyek velem mindenki rendesen viselkedik, de örökké abbajárok, hogy baj ne legyen” – mondja egy idős asszony. Ezek az önreflexiós mozzanatok (a fennebb idézett a. és b. történetekben is előfordulnak), jelzik azt az állandó pszichoszociális állapotot amely az **elit** magyarokkal szembeni viszonyulásaiban tapasztalható. Hogy „baj ne legyen”, vagyis az interaktív helyzetek feszültség- és surlódásmentesek legyenek, ezt csak a cselekvések, magatartásmódok „magyaros” formáinak gyakorlásával és ezek deklarálásával érheti el az **elit**. Az azonosulás a „magyaros”

életgyakorlattal azzal is bizonyítható, hogy az **elit** az „igen cigány”-nak értelmezett magatartásmódoktól kihívó nyilvánosságai elhatárolja magát, ezek ellenében fejt ki identifikációs munkáját. Ebben a tevékenységben az **elit** vonatkoztatási környezete a többségi magyarság. Interpretációs gyakorlatában a személyes pozíció definiálásához hozzátartozik a **patakballiaktól, restásoktól** való szimbolikus eltávolítást, határmegvonást kifejező gesztusok, cselekvések bemutatása a társadalom nyilvános színterein. E szimbolikus formák folyamatos használatának valóságos jelentése, értelmezésünk szerint, az állandó társadalmi diskurzus fenntartása az **elit** és a helyi magyarok között. E diskurzust az **elit** érdekei tartják fenn, ez az érdek a magyarok beállítódásainak manipulálása az **elitről** forgalmazott mentális reprezentációik megváltoztatásában.

A különböző szimbolikus elhatárolódási formák alkalmazása olyan stratégia, amelynek célja, hogy a magyarok fejében alakítson ki másfajta reprezentációkat az **elitről**, amely szeretné kikényszeríteni a „társadalmi világ új szemléletét és új felosztását” (Bourdieu 1988:643). Mindezt azért, hogy ebben az új világban a most verbálisan kinyilatkoztatott „ég és föld” különbség a cigányok között, a magyarok viszonyulásmódjainak különbségeiben is észrevehető, tapasztalható gyakorlattá lehessen, vagyis az **elit** integrációja a többségi társadalomba a mentális dimenzióban is megvalósuljon. Írásunkban e szimbolikus küzdelem állapotának rögzítését és értelmezését kíséreltük meg.

1994 december – 1995 április

Jegyzetek

1. Kutatásetikai megfontolásokból úgy döntöttünk, hogy a vizsgált jelenség terepének pontos megjelölésétől eltekintünk. Megtalálható a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja adattárában.

2. A Káló, Biszjók, Nyisztor, Hanesz családnevekre gondolok. (Ezek egyrésze melléknév).

3. „A kalányosok inkább a román nyelvet használták ezelőtt a családba. De románul csak úgy beszéltek, hogy jött a molnárszekér s mondta Hanesz Mári, hogy mai baiete, vine molnárszekér, adu zsáku! (Legényke, jön a molnárszekér, hozza a zsákot!) (80 éves férfi).

4. Az első világháború időszakából fennmaradt családi levelezésekben adalékokat találtunk arra, hogy cigány részesművelők pótolták a hadköteles férfiak munkaerejét egyes székely gazdaságokban.

5. „Mindenki saját maga a saját magához levőt megkeresi énszerintem. Nem a gazdagságról beszélek, aki már csak a gazdagságot nézi s azért akar egyik a másikkal barátkozni, az már utolsó reménység. Nem az hordozza az értéket, hogy gazdag, vagy szegény, itt az emberség hordozza. Nem mindegy az, hogy az ember milyen minőségű, tehát milyen erkölcsű, hát ez hordozza az embernek az életszínvonalát Asztán a gazdagságot majd a két fiatal, ha ügyesek, rendesek, megszerzik.” (53 éves férfi).

6. Valójában az elődöktől örökölt családi földbirtokocskáknak ma alig van tapasztalható gazdasági jelentősége a cigányok létfenntartásában, u.i. többnyire műveletlenül maradnak. A birtokolt föld szerepe az identitáskonstruálásban annál fontosabb.

7. A kalányosok és a házicigányok identitástudatának nem elhanyagolható eleme a családi leszármazás számontartása mellett a lokalitás jelentése: „mi nem származtunk ide sehonnan” „idevalók vagyunk”, fogalmazzák meg gyakran, utalva ezzel a később

-----
beköltözöttekre.

8. V.ö. pl. az 5. jegyzettel.

9. A társadalmi intézmények közül a cigányokkal való egyenrangú bánásmódot tekintve az unitárius egyház emelkedik ki. Megkülönböztetés nélkül részesülnek szolgáltatásaiból a cigányok, akkor is, ha elmulasztják rendezni anyagi kötelezettségeiket.

10. Idős cigányasszonyok elmondták, hogy a fiatal korukban nem vették jónéven, ha magyar keveredett a családba.

11. Az emlékezet alapján az a bizonyíthatatlan és tegyük hozzá bizonytalan feltevésünk fogalmazódott meg, hogy a mindennapi kapcsolattartásban diszkriminatív, agresszív gesztusok a cigányokat ebben az időszakban többnyire a település határain kívül érték.

„Aki meg tud gondolkozni az megmondja, hogy nem csinálta volt jól Hitler se, mert van a cigány emberbe, a zsidóba, a magyarba is hitvány ember is, jó is. Hogyha már annyira a kultúra fejlődött azt meg kell figyelni, hogy valaki hogy él, hát ez az ember megérdemli-e, hogy elpusztítsuk, vagy nem érdemli. Én nem tudom, hogy milyen volt akkor a fejlődés, hogy olyan egyszerre csak elpusztítsuk a cigányokat, elpusztítsuk a zsidókat s azután jöttek volna a magyarok is esetleg, úgyhogy akkor nem tudták megkülönböztetni az embert... Negyvenkettő-negyvenháromba, akkor kinézték a cigánynak a fajtájának a fajtáját is, hogy ki volt, mi volt, honnan származott. Én akkor Pesten szolgáltam, ott csináltak igazolványokat, s beleírták, hogy cigány! Beleírták, hogy cigány, ez az idő úgy egy évig – másfél évig tartott. Akkor az is be volt jöve, hogy amelyik legény odanőtt, hogy kellett menjen katonának, a cigányt nem vitték” (70 éves asszony).

„Egyszer jöttem Udvarhelyről, abba az időbe volt a szomszéd faluba egy Rezső nevű ember, az aztán kitámadt az úton, azt mondta, hogy a fekete felhő jön reátok! Ez a magyar idő alatt volt. Mondom, lehet még jöhet reátok is. Meg akart ütni ezért engemet (80 éves férfi).

Irodalom**Bourdieu, Pierre 1988**

Az identitás és a reprezentáció. In: **Világosság** 8–9 sz. 642–644.

Stewart, Michael Sinclair 1994

Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Szociálpolitikai értesítő. 2.

T-Twins Kiadó. MTA Szociológiai Intézet. Max Weber Alapítvány.

Geertz, Clifford 1994

A vallás mint kulturális rendszer. In: *Az értelmezés hatalma.* Századvég Kiadó. Budapest. Válogatta: Niedermüller Péter